

במידה רבה יש לתלותה באישיותו של רגמ"ה, ראש ישיבתה ומנהיגה באותם ימים. זאת אחת הדוגמאות המובהקות לכוחה ולהשפעתה המכרעת של אישיות אחת — שנתאחדו בה תכונות שונות של עשייה והנהגה — על מקומה ועל תקופתה. זאת מבלי לתאר את רגמ"ה כענק בדורם של ננסים; בצידו פעלו כמה חכמים אחרים שתורתם אומנותם.

קורותיו

רגמ"ה הוא הגדול שבחכמי ישראל בגרמניה לפני תתנ"ו. אין חכם אחר מחכמיה באותם ימים שזכה כמוהו לפירסום כה רב בארצו ומחוצה לה. וכן העיד הרא"ש: "ותקנותיו וגזרותיו קבועות ותקועות כאילו נתנו מסיני". פירסום זה — שאף האפיל במידה מסוימת על פועלם של חכמים גדולים אחרים באשכנז הקדומה — מאוחר הוא לרגמ"ה לפחות בשני דורות. הראשון שתארו כגדול שבחכמי אשכנז הראשונים, וכמי שעיצב את דמותה הרוחנית של יהדות אשכנז וצרפת יותר מכל אדם אחר, הוא רש"י. באחת מכתובותיו כתב:

אין גדול כמותו להתיר... וכ"ש רבי גרשום זכר צדיק וקדוש לברכה ש מאיר עיני גולה וכולנו מפיו חיין וכל בני גלות אשכנז וכיתים תלמידי תלמידיו הן².

דבריו אלה של רש"י הם הם המקור לתואר שניתן אחר-כך דרך קבע לר' גרשום: "מאור הגולה". אף אפשר, שרש"י עצמו כבר השתמש בו³, גם מתארים

פרק שלישי

רבנו גרשום מאור הגולה

בשליש האחרון של המאה העשירית ובראשית המאה האחת עשרה חלה התפתחות מהירה בפריחתו של מרכז התורה במגנצא. פריחה זו התבטאה בפעילות הרב-גונית שנעשתה בו — פעילות שלווה ביצירה מקיפה בכתב — ובפירסומה של ישיבת מגנצא בתפוצות ישראל אשר באירופה.

סממן מובהק אחר לאותה פריחה הוא תחושת ההכרה בערך העצמי, שליוותה את פעולותיהם של חכמיה באותם ימים: רגמ"ה ובמידה מסוימת גם של ר' שמעון בן יצחק. תחושה זו באה לידי ביטוי ביצירתם הספרותית של חכמים אלה (כולל נכונותם לחלוק במפורש על התלמוד הבבלי ועל גאוני בבל), בארגון של קהילות ובחלקם של חכמים בגיבוש סדריהן. חלק ממוסדות וסדרים אלה (כגון: הטלת קנסות בחו"ל ועיכוב תפילה) היו בניגוד לדעתם המפורשת של גאוני בבל. חכמי אשכנז ובני קהילותיהם לא ראו עצמם כפופים לתורתם ולהנהגתם של גאוני בבל או לסדרים שנהגו בקהילות אחרות באירופה. צרכיהם שלהם, שמקורם בנסיבות ההיסטוריות והחברתיות במקומם, הם שהדריכו.

הכרה זו בערכם אין מקורה בהתבדלות ובהסתגרות. להיפך, קשרים הדוקים למדי היו בין המרכז במגנצא ובין קהילות ישראל באירופה הנוצרית מחד ובין המרכז הבבלי מאידך. קשרים אלה מקורם בחלקם של סוחרים יהודים בסחר הבינ-לאומי, שגרם להם להרבות בנסיעות בין מרכזי המסחר של אותם ימים באירופה ואף מחוצה לה. לעיתים העירו חכמים במפורש על זיקתם אל תורת גאוני בבל, ולעיתים מצויה היא בסתם ברקע דיוניהם. העצמאות אין מקורה בניטוק מן המקור העיקרי של תורה באותם ימים.

עלייה מהירה זו ראויה להדגשה יתירה בשל הקשיים החיצוניים, שהיה בהם כדי להכביד עליה ולצמצמה: הרדיפות הקשות בראשית המאה, עדויות להן במקורות חיצוניים ופנימיים (כמתואר לעיל במבוא). הן פגעו גם במשפחותיהם של חכמים, וככל הנראה המירו או בניהם של רגמ"ה ושל ר' שמעון ברי יצחק את דתם.

מה הם הגורמים לפריחה מהירה זו של המרכז במגנצא?

1 שו"ת הרא"ש, כלל מג, סימן ח.

2 תחצו"ל, סימן כא, לפי הנוסח בכתה"י גופו, מונטיפיורי 98, דף 69 ב' (ובו "שמאיר" בלשון הווה, ולא "שהאיר" כפי שהביא מילר בתחצו"ל). רש"י דייק בשמו: "גרשום", ולא "גרשון". השני מצוי במקורות שונים, ואין לתלותו רק במעשי מעתיקים. נראה, כי כבר כמה דורות אחריו נשתבשו בשמו. ברור ש"גרשם" הוא הנכון, כי כן חתם באקרוסטיכון של פיוטיו (ראה, למשל, לבדסהוט, עמודי העבודה, עמ' 8). גם הסימן שנתלה בראשי התיבות של שמו מעיד על כך: "יוכן [עשה] [כתב] רבי גרשום מאור הגולה זצ"ל שמברכין על הבשמים ממוצאי שבת ליו"ט ומסר סימן: גרש"ם — גפן רוממתנו שמים מאור" (אור זרוע, ח"ב, הלכות מוצאי שבת, סימן צב).

3 כן הוא בנוסח התשובה הנוכרת לעיל של רש"י, כפי שהוא מצוי בכתב-יד הגהות מרדכי הגדול (במקום: "שמאיר"). הובא על-ידי אלפנביין מכתב-יד גולדשמידט, תשובות רש"י, עמ' 83. אין בידינו לקבוע מהו הנוסח המקורי, אך הדעת נוטה לבהור בזה שבתחצו"ל, שהוא בגדר "הנוסח הקשה" (lectio difficilior). מעתיקים שינו לתואר הרגיל: מאור הגולה. תואר זה אף מצוי באחת מכתובותיו של רגמ"ה בתוך חתימתו: "שלום גרשון ברי יהודה מ"ה ז"ל" (שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן ה), אך ברור, שתוספת מאוחרת של מעתיק היא, שנשתבש גם בשמו. התואר "מאור הגולה" מצוי פעם אחת במקורותיהם של בני המאה האחת-עשרה: בספר מעשה המכירי (כת"י ירושלים 4199, דן

תלמודו, ומכאן מסתבר שלמדו אצלו היו במגנצא⁹. עיקר התנגדותו של אפטוביצר נובעת מן ההנחה, שלא נתקיימו באותם ימים קשרים בין אשכנז וספרד, אך הנחה זו מוטעית היא. סוחרים יהודים מגרמניה הגיעו לספרד, כפי שעולה מתשובות רגמ"ה ומתשובותיו של ר"י הכהן, ואלה שימשו בוודאי גם כגשר רב ערך בתחום התרבותי ויכלו להביא את שמעו של רגמ"ה לפרובאנס ולספרד, בעיקר לצפונה.

מסורת אחרת על תלמיד מפרובאנס, ששימש לפני רגמ"ה, מצויה ב"ספר היוחסין". ר' אברהם זכות מספר, כי ר' יהודה בר' משה, מגדולי חכמי פרובאנס בראשית המאה האחת-עשרה, "קבל מרבינו גרשום ורבי תורה בנרבונה"¹⁰. על צרפת הצפונית לא הגיעו ידיעות מפורשות. אך סביר מאוד להניח, במעין קל וחומר מספרד ומפרובאנס הרחוקות, שגם מבניה למדו אצל רגמ"ה. השאלות שהופנו אליו (וכן אל תלמידו ר"י הכהן) מקהילות צרפת הצפונית, יש בהן כדי לתוק הנחה זו וללמד על הכרתן במגנצא כמרכז תורה גם להן. רש"י מעיד, כי ר' שמעון אחי אמו קבל מרגמ"ה¹¹, וקרוב הוא שצרפתי היה. גם לימודיו של ר' יצחק בר' מנחם מאורליאנס במגנצא אצל ר' אליעזר בר' יצחק, תלמידו של רגמ"ה, מטים את הדעת להנחה זו.

גם על איטליה לא הגיעו ידיעות מפורשות. עם זאת, בקיאותו של רגמ"ה במנהגם של "בני איטליה" (ראה להלן), הקשרים הכלכליים ההדוקים בין שתי הארצות, שהביאו גם לנסיעות תכופות של חכמים בין ארץ לארץ, התפשטות יצירתו הספרותית של רגמ"ה באיטליה כבר במאה האחת-עשרה והכבוד הרב שחלקו לו בה — כל אלה מסייעים להנחה, שגם חכמים מאיטליה שימשו לפניו¹².

יש בכל אלה להסביר את פירסומו של רגמ"ה ואת ההערכה הרבה לה זכה. עם זאת, כפי שנראה להלן, במקורותיהם של חכמי אשכנז הראשונים עצמם לא באה הערכה יתירה זו לידי ביטוי.

הגיעו אלינו שתי מסורות עיקריות שונות על תאריך פטירתו של רגמ"ה. מהרש"ל הביא ממקור מן המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה ("אעתיק לך מה שמצאתי הועתק"):

9 ש' אסף (תרביץ ח [תרצ"ז], עמ' 162), פירש שהכוונה שלמדו לפניו במגנצא.
10 מהדורת פיליפובסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 84. ראה גם בהוספות מכתביד לספר הקבלה של הראב"ד, א' גויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד 1887, ח"א, עמ' 83.

11 בפירושו למסכת שבת פה ע"ב. וראה להלן בדיון בתלמידו של רגמ"ה.
12 ראה להלן בדיון ביצירתו הספרותית. כנראה אליו כיוון בעל הערוך בדברו בסתם על "הרב של חכמי מגנצא" (ערך "שתק", כרך ה, עמ' קפו במהדורת קוהוט), וראה שם, במבואו של קוהוט, כרך א, עמ' xvi-xv. על הקשרים הכלכליים בין שתי הארצות ועל השיירות המצויות ביניהן ראה לעיל, בדיון בר' משולם בר' קלוגימוס.

אחרים, שבהם הכתירו רש"י, עולה הערכתו היתירה אליו: "הגאון", גדול העולם, "אבי הגולה"⁴. מרש"י קיבלו תלמידיו שכינו את רגמ"ה "המאור הגדול מתקן לכולה גולה"⁵, ובעקבותיהם הלכו רבים אחרים. חלקו של רש"י ביצירת תדמיתו של רגמ"ה מכריע הוא. שלושת רבותיו למדו אצל רגמ"ה וסביר להניח שהם נטעו בו הערכה זו. מקורה בראיית חלקו המכריע של רגמ"ה בהפצת התורה בעל-פה ובכתב, באשכנז וגם מחוצה לה⁶, ובהשפעה הרבה שהייתה לתקנותיו על סדרי הקהילות וחיי הפרט.

אם לשפוט על-פי המקורות שבידינו, אכן, בזמנו של רגמ"ה, ובמידה רבה גם בזכותו, נעשתה מגנצא למרכז של לימוד תורה לתפוצות ישראל באירופה כולה, ומצב זה נמשך גם בשני הדורות שלאחריו, עד גזירות תתנ"ו. וכך העיד רבנו תם: "ורבינו גרשום מאור (י) עיני הגולה וחכמי נרבונא וספרד שמשו לפניו"⁷. אמנם לדעת כמה חוקרים, וביניהם אפטוביצר, למדו חכמים אלה לפני רגמ"ה בפרובאנס, קודם שהיגר ממנה לגרמניה⁸. אך קשה להסכים עמם. סביר יותר, שהם באו לשמשו לאחר פירסומו ולא בצעירותו. יתר על כן, הדעה שמוצאו של רגמ"ה מפרובאנס מסופקת היא וקשה לקבלה (וראה עוד להלן). רגמ"ה אף העיד, כי רבו המובהק היה ר' ליאוניטי, שישב במגנצא, והוא שלימדו "רוב

507. לדעת א' קופפר (תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 112, הערה 7). אכן כיוונו בו לרגמ"ה. לי נראה, שהוא רבם של בני מכיר, ר' יצחק בר' יהודה. ראה בדיון בו, להלן בפרק ז. כן נזכר התואר "המאור הגדול" במקורותיהם של בני המאה האחת-עשרה, אך לא כמתייחס לרגמ"ה. ראה שבלי הלקט, ח"ב, סימן לו; אור זרוע, ח"א, דף 105. — התואר "מאור הגולה" לא יוחד באשכנז רק לרגמ"ה וגיתן גם לחכמים אחרים. ראה, למשל, שבלי הלקט, ח"ב, עמ' 176, 182 (לרש"י); שו"ת מהר"ם, ד"ל, סימן שלח (למהר"ם) (=שו"ת מהר"ם, דפוס קרימונה, סימן ג); כת"י בודליאנה 873, דף 201ב (לר' חיים בר' יצחק).

4 הראשון והשני בתצו"ל, סימנים כא, כב. השלישי בפירושו למסכת שבת, דף פה ע"ב.

5 סידור רש"י, עמ' 106 ועוד.

6 אין לקבוע בבירור למה התכוון רש"י בתיבה "כיתים" אותה הביא בנוסף לאשכנז. קרוב הוא, שהמדובר באיטליה, כפי שפירש הוא עצמו מלה זו בספר במדבר כד, כד "רומיים" (בעקבות התרגום. וראה שם במהדורת ברלינר הנוסחאות השונות בדברי רש"י). אפטוביצר, מבוא לראב"ד, עמ' 331, גרס בדברי רש"י בטעות "כותים" וממנו נטלו אחרים. אך בתצו"ל, שם, וכן בכתב-היד גופו (מונטפריורי 98, דף 69ב) הנוסח הוא "כיתים". ראה גם ש' קרויס, ספר זכרון לקוהוט, 1935, עמ' 400.

7 ספר הישר, חלק השו"ת, מהדורת רוזנטל, עמ' 90.

8 אפטוביצר, מבוא לראב"ד, עמ' 334, והקדימו בכך רוזנטל בהערותיו לספר הישר, שם. ראה גם להלן הדעות השונות על מוצאו של רגמ"ה. ב"ז בנדיקט העלה האפשרות שבתובה "ספרד" כוון ר"ת לאיטליה (תרביץ, כב [תשי"א], עמ' 107-108) ולענ"ד הכל רחוק ואין בכך צורך.

ורבינו גרשם מ"ה קבל מרב האי ונפטר שנת ד' אלפים ות"ת ורש"י נולד באותו שנה זיחי ס"ה שנים ונפטר בשנת ד' אלפים ות"תס"ה.¹³

אך בשני מקורות אחרים, המצויים עדיין בכתבי-יד, נמסר, כי רגמ"ה נפטר שתיים-עשרה שנים לפני כן, בשנת תשפ"ח (1028). ועל פיהם יכולים אנו לקבוע במידה רבה של ודאות, שזהו התאריך הנכון, ופטורים אנו מלבטתהם של חוקרים ראשונים. כתב-היד הראשון מצוי בספריית הבודליאנה.¹⁴ בנוסף לרגמ"ה צוינו בו תאריך פטירתם של רבנו תם ושל מהר"ם מרוטנבורג. לגבי האחרון יש דיוק רב (כולל יום מאסרו ויום פטירתו), וככל הנראה הסתמך הכותב על מקור מהימן שהיה לפניו, שבו נכללו תאריכים אלה כולם. שאם לא כן, אלא ליקט ממקורות שונים, מדוע התייחס דווקא לחכמים אלה בלבד?

כתב-היד השני מצוי בספרייה הלאומית בירושלים.¹⁵ אף בו צוינו תאריכי פטירה של חכמים שונים, והם: מהר"ם, רגמ"ה, רי"ף (כולל יום הפטירה והכתוב על מצבתו), רש"י ורבנו תם. כתב-יד זה ממשפחה אחרת הוא. המתברר, או המצטיק, לא ליקט דבריו מאותו מקור, שממנו נטל בעל כתב-היד שזכר לעיל. הדבר מוכח מהזכרתם של חכמים שונים בשתי הרשימות ומן השוני בתאריך פטירתו של רבנו תם (בראשון: תתקל"ו, בשני: תתקל"א). כלומר, לפנינו שתי מסורות שונות, שתוקף עדותן גדול יותר. מסורתנו של כתב-יד ירושלים נראת כרבות ערך במיוחד. תאריך זה מצוי גם במקור שעמד לפני ר' גדליה, ולא נדע מה טיבו:

וראיתי בקונטרס ישן נושן שמת שנת דתתכ"ח ובקונטרס אחר ראיתי שהיה דתשפ"ח.¹⁶

13 שו"ת מהרש"ל, סימן כט, על-פי דפוס ראשון, לובלין של"ד, לא כללתי כאן את התאריך שמציין בעל "היוחסין": "ונפטר [בשנת תת"ל] הרב ר' יעקב בן יקר והרב יצחק הלוי סגן הלוי בר אשר הלוי רבותיו של רש"י, וכן ר' יצחק בן יהודה רבו של רש"י... והחכם הגדול המשורר ר' שלמה בן גבירול והרב רבינו גרשון מאור הגולה הצרפתי ובארץ אשכנז, והוא עשה שאלות ותשובות ר' גרשון בן יהודה ותקנות רבות. כלם נפטרו בשנת תת"ל" (שם, עמ' 217). ודאי שמוטעה הוא. נראה, כי כל כוונתו לומר, כי בשנה זו כבר לא היו כל החכמים המנויים בחיים, ואף בזאת שנה. ראה בדיון בר' יצחק בר' יהודה ובר"י הלוי.

14 Opp. 712 (2240 ברשימת נויבאור), דף 191ב. בו ספרים שונים וליקוטים שונים. זמן העתקתו מצוין בקולופון — 1547. ראה אודותיו בקטלוג של נויבאור, עמ' 775. תאריך פטירתו של רגמ"ה ושל האחרים שם כתוב באותו כתב שבו נכתב הספר גופו. נראה, שזהו כתב-היד אליו התכוון ב' גולדברג, כרם חמד ח (תרי"ד), עמ' 107 ובהערה לספר היוחסין, שם.

15 Heb. 83616 דפים 16—18. אף בכתב-יד זה הובאו ליקוטים שונים. את תאריך לידתו של רש"י קבע "תת"א" (1041), ולא כמקובל ת"ת. חריגתו מן המספר הכולל מטה מאוד את הדעת לקבל דווקא את מניינו!

16 שלשלת הקבלה, על-פי דפוס ראשון, ונציה שמ"ו, עמ' מב. אפשר שאף הראשון,

נראה, כי בעל המקור, שממנו נטל מהרש"ל, חפץ להסמיך את פטירתו של רגמ"ה ואת הולדתו של רש"י, שני החכמים הגדולים של אותה תקופה, להורות שעד שלא שקעה שמשו של זה זרחה שמשו של זה. לכן הצמידם ובהר במספר כולל מבלי לדייק. סיוע רב ערך לקביעה, שרגמ"ה אכן נפטר בתשפ"ח, עולה מדבריו של רבנו תם, כפי שהובאו בתוספות ר' אלחנן למסכת עבודה-זרה:

ורבי יעקב מחק מספרו שם תיובתא וכתב בתשובה אחת שם: בספרים שנכתבו קודם תשפ"ח ל"ג תיובתא.¹⁷

מה ראה רבנו תם לבחור דווקא את שנת תשפ"ח כנקודת ציון לנוסחאותיהם של ספרים מדייקים? ממקום אחר יודעים אנו מה רבה הייתה הערכתו לנוסחאותיו של רגמ"ה ולקודם המשנה שלו.¹⁸ לכן קרוב מאוד הוא, שאף כאן חפץ להדגיש את ערך נוסחאותיהם של ספרים אלה, באשר הם נכתבו עוד בחייו של רגמ"ה.

כללו של דבר, רגמ"ה נפטר ככל הנראה בשנת תשפ"ח. לפי זה נוכל לשער את זמן לידתו בין השנים תש"י—תש"ך (950—960).

על קורותיו של רגמ"ה ועל קורות משפחתו יש בידנו ידיעות מעטות בלבד, ובכמה שאלות עיקריות עדיין מרובה הספק על תודאי. אביו של רגמ"ה נקרא ר' יהודה. רגמ"ה הזכירו פעמים הרבה בחתימתו על תשובותיו ובאקרוסטיכון של פיטויו. לא הגיעו אלינו כל ידיעות אודותיו, ואף לא נדע אם היה תלמיד-חכם. אך הוא זכה לבנים ולצאצאים שנמנו לפחות במשך ארבעה דורות עם גדולי החכמים שבאשכנז. אחי רגמ"ה, ר' מכיר, היה אף הוא בזמנו תלמיד-חכם מפורסם.¹⁹

אשתו של רגמ"ה הייתה מרת בונא בת ר' דוד. בשנת 1013 כתב לה רגמ"ה שטר כתובה חדש במקום כתובתה הראשונה שאבדה. משטר זה נלמד, כי אלמנה הייתה כאשר נשאה.²⁰

מה יהות קדמנא דחתימון מלתחת בשתסר יומין לירחא דשבט שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושבעין ותלת לבריאת עולם למנינא דאנחנא רגילין למינא במגנצא מתא. איך ר' גרשון בר יהודה על לקדמנא וכך

דתתכ"ח — מניין שאיננו אפשרי בשום פנים — טעות מעתיק הוא. בכתב-יד אין דרך כתיבת תשפ"ח רחוקה מתתכ"ח, ובוודאי לא האותיות פ' וז'. ייתכן, שהתאריך גופו כבר לא היה ברור לפני ר' גדליה, והרי ציין כי כתב-יד ישן נושן הוא.

17 תוספות ר' אלחנן לעבודה זרה, מהדורת ד' פרנקל, הוסיאטין תרס"א, דף כח ע"א. ראה הדיון בו להלן.

18 ראה הדיון בו, לעיל בפרק ב. ראה גם הדיון בבני מכיר, ושם תיאור אילן היוחסין של המשפחה.

19 כרם חמד ח (תרי"ד), עמ' 106; א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 42.

אמר: אנא נסיבת אינתתא מן קדמת דנא ושמה בונא בת ר' דוד, ומקמי דנסיבת לי ארמלתא הות...²⁰

אפשר, אם כן, שאף רגמ"ה נשאה באלמנותו ואשתו השנייה הייתה, אך אין לכך כל הוכחה מפורשת.

במקורות נזכרים שניים מבניו של רגמ"ה, אך גם כאן עדיין מרובה הספק על הוודאי. על אחד מהם נמסר שהמיר דתו. לא ברור באילו נסיבות עשה כן. הדבר נמסר לראשונה משמו של הר"ש משאנץ. מהקשרם של הדברים עולה בביורר שהבן לא עשה כן מרצון, אלא נאלץ להמיר דתו בעת גזירת שמד:

מיהו, בשעת השמד, שמעתי ממורי הרב ר' שמשון זצ"ל שרבי גרשום נתאבל על בנו כשנשמת מד ארבעה עשר יום, ק"ו לשכינה י"ד יום.²¹

ממקור זה משמע, שרגמ"ה התאבל על עצם ההמרה, והוא הקל-יחומר המציון. מאידך, משתי מסורות אחרות של מהר"ם נראה, שהתאבל עליו לאחר מותו: "משומד שמת אין חייבי' להתאבל עליו... ואע"פ שרבינו גרשם התאבל על בנו שבועיים לית הלכתא כותי', אך מרוב אנינות עשה"²²; "לאפשי צערא הוא דעבד, שלא זכה לשוב בתשובה"²³. מאחר שמסורות שונות אלה הובאו על-ידי ר' יצחק בר' משה מוינה, בעל ה"אור-זרוע", או נתלו בו, נראית הדרך הבאה ליישב את הסתירה שביניהן (אם לא נרצה לתקן הנוסח שבמקור הראשון לעיל): מיתת הבן או הריגתו הייתה סמוכה מאוד להמרתו. לכאורה, אף נראה היה למצוא סיוע להנחה זו מהגהת בשם ה"אור-זרוע": המצויה ב"פסקי הרא"ש", ובה הוצמד המעשה לדין הנהרג בידי נכרים: "נהרג בידי נכרי מתוך רשעו, הויא ליה כפרה ומתאבלים עליו. רבינו גרשון נתאבל על בנו..."²⁴. אך במקור הדברים, ב"אור-זרוע", הובא המעשה בדיון על אבילות על "מת מתוך רשעו" ו"נהרג מתוך רשעו", ואין ההחליט בביורר לאיזה משניהם התכוון ר' יצחק בר' משה בהבאת מעשהו של רגמ"ה. הלשון "מיהו בשעת השמד" איננה מטה את הדעת להסמיך הלכה זו דווקא למקרה של נהרג.²⁵

בנוסח שב"מרדכי ישן" (במרדכי, שם) נאמר, שרגמ"ה "נתאבל על בנו שהמיר עם אמו ומת". על המרת האם, אשת רגמ"ה, לא שמענו ממקור

21 אור זרוע, הלכות אבילות, סימן תכה, ח"ב, עמ' 176; מרדכי, מועד קטן, שם. בידינו עדויות על המרות מרצון באשכנז באותם ימים. ראה להלן.

22 שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תקמד.

23 מרדכי, מועד קטן, רמז תתפו. הדברים מבוססים על דברי מהר"ם ששמעם מפ"י יצחק מוינה. ראה גם המובא להלן בשם "מרדכי ישן".

24 מועד קטן, פרק ג, סימן נט. וראה להלן בהשלמות בסוף הספר.

25 ראה גם בהגהות הרמ"א לשו"ע, יורה דעה, כלל שמ, סימן ה ובט"ז, שם. ולהלן בדיון בדמותו של רגמ"ה.

עצמאי אחר, ועדיין ספק אם ניתן לקבל עדות זו כמהימנה. מסתבר, שטעות מעתיק היא בלבד שנטל מן השורה הבאה לאחריה (במרדכי, שם): "קטן בן שנה או שנתים שהמיר עם אמו ומת". לדעת כמה חוקרים המיר הבן בגזירות במגנצא בשנת 1012, אך זו השערה בלבד. בידינו ידיעות על גזירות נוספות באותם ימים, ואחרות נעלמו מאתנו. הניסיון למצוא לכך הוכחה מן הכתובה, שכתב רגמ"ה לאשתו בסמוך לאותן גזירות, בטעות יסודו.²⁶ הבן השני נזכר ברשימת יוחסין מן המאה הארבע-עשרה:

ואלה תולדות יצחק אשר העתקתי אני נתן מכתיבת ידו של מורי זקני הקדוש שניאור הנהרג באשפורק שנת הד"ק לפרט... ואלה שמותם... בן רבינו אליעזר בר נתן אבי משפחת קורונער בן בתו של רבינו אלעזר ראש ישיבה בן רבינו גרשום מאור הגולה ע"ה.²⁷

שלושה-עשר דורות מנויים שם מראשית המאה הארבע עשרה ועד רגמ"ה. בן זה לא נזכר בשום מקור מפורש אחר שהגיע אלינו, ועדיין ספק אם יש לקבל את הייחוס האמור כאן כבעל ערך היסטורי.

מוצאו

לשאלת מוצאו של רגמ"ה חשיבות רבה גם לחקר מסורתו ההלכתית ומקורות יניקתו. ממקורות שונים, שכמעט כולם מאוחרים הם, משמע, שהוא לא נולד במגנצא אלא היגר אליה. אך מסורות אלה אינן ברורות די צורכן, מידת מהימנותן מוטלת בספק והן סותרות זו את זו. חוקרים ראשונים תיארוהו כבן צרפת. אחרונים — כבן איטליה.²⁸

ר' עזריאל טראבנט מביא ב"סדר הפוסקים" שלו בשם מקור אנונימי, שרגמ"ה בן איטליה הוא:

26 ב"צ דינור (ישראל בגולה, א, 3, תל-אביב תשכ"א, עמ' 329, הערה 65) שיער, כי הבן והאם המירו ב-1012, ולכן כעבור שנה נשא רגמ"ה אשה אחרת, אך הרי "כתובה דאירכסא" היא, ומפורש בה שבעבר כבר כתב כתובה מקורית לאותה אשה.

27 ברלינר-הופמן, אוצר טוב, תרל"ז, עמ' 45—46 מתוך כתבי-יד פרמא. שם בנו של רגמ"ה שם הוא: אליעזר. אך טעות בהעתקה היא. בכתב-היד גופו: אלעזר. במגנצא חי באותם ימים איש בשם זה ("מר אליעזר בר' גרשם"). ראה, שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתעה, בשאלה שהופנתה אל ר"י הכהן.

28 לשאלת מוצאו של רגמ"ה נזקקו לאחרונה בקצרה י' זימר (תרביץ מג [תשל"ד], עמ' 227—229); ד' פלוסר וי' תא-שמע (AJ 11 [1975], pp. 17-19). אף שאינם קובעים עמדה חד משמעית, נוטים שלושתם לקבל את מסורתו של טראבנט. בינתיים מסר לי ד"ר תא-שמע שהוא חוזר בו מאותה הנחה. בין השאר מסתמך הוא על התרגום לצרפתית של משפט שלם שהביא רש"י בשם רגמ"ה (בפירושו לישעיהו מו, א); אף שברור שמזאת לבד אין להוכיח שהרי גם באשכנז נזקקו הרבה ללשון צרפת, כולל בסביבה הגוכרית.

כותב: "ומהם קבלו ר' גרשון ממי"ץ והם גדולי לותר הנקובי בכמה מקומות ומהם ר' יעקב הזקן בר יקר ורבינו יצחק בר יהוד' הנקרא מ"צ ור"י הלוי". אפטוביצר³⁵ סובר, שאין הכוונה במקור זה לרגמ"ה, אלא אל ר' גרשון אחר, אנונימי, שהרי כבר דיבר על רגמ"ה לפני כן בתחילת התשובה. אך אין ממש בהסתייגות זו, שהרי לפני ר' גרשון "השני" דובר שם על ר' שלמה הבבלי ועל ר' קלונימוס מלוקא, שפעלו לפני רגמ"ה, ולאחריו דובר על ר' יעקב בר' יקר ואחרים שהיו תלמידיו, כלומר, לפי סדר הזמנים מדובר בתקופתנו. לא ידוע לנו על שום חכם מפורסם בשם גרשון באותו זמן, וברור, אם כן שהכוונה אל רגמ"ה³⁶.

א' עפשטיין דחה את הראיה מתשובת מהרש"ל בטענה, ש"מיץ" טעות הוא וצריך לומר "מינק" או "מניץ", דהיינו: מגנצא. קשה להסכים עמו. באותה תשובה לא כוננה מגנצא אף לא פעם אחת בשמות אלה, וכן אין כינויים אלה מצויים לה במקורות עבריים מאותם ימים³⁷. לפי פשטם של דברים, אכן הכוונה לעיר מץ (Metz) שבלותרינגיה, בסמוך לחבל שמפאן אשר בצרפת. לפני בעל "ספר היהוסין" הייתה, ככל הנראה, מסורת, שמקורו של רגמ"ה מצרפת הוא: "הרב רבינו גרשון מאור הגולה הצרפתי ובארץ אשכנז"³⁸. אין להסביר לשון זו (הכפילות וההדגשה) אלא בהנחה, שכיוון בנפרד למוצאו ולמקומו. ממנו נטל וכן הבין את דבריו בעל "שלשלת הקבלה"³⁹. כאמור, על רשימות ומסורות מעין אלה לבדן קשה להסתמך. עם זאת, נמצא סיוע למסורתו של מהרש"ל ממקור קדום ומשובח: כתביד מונטיפיורי 98 המצטיין בטיב נוסחאותיו: "תשובת רבנו גרשון בר' יהודה ממיס לר' ליאון בר מרדכי ולמר צדקיה בר' אלעזר אנשים הגונים וחשובים לשמים ולבריות שלום"⁴⁰. קרוב הוא, שהכוונה לעיר מץ.

הדעת נוטה מאוד להעדיף מסורת זו, העם שאין לה ראיה חד משמעית⁴¹. אף

35 מבוא לראבי"ה, עמ' 334.

36 ברשימתו התייחס מהרש"ל אל חכמי גרמניה וצרפת המפורסמים. ידועים לנו חכמים מאוחרים יותר בשם גרשון. ראה המובא מכתביד קמברידג' Add. 667. ב- REJ, (1966), pp. 133 ff. גם בראבי"ה, סימן אלף ל"א נזכר דין מגנצא (מאוחר) בשם ר' גרשון בר' יצחק, לא ייפלא, אם כמה מדברי תורתם יוחסו לרגמ"ה, בשל פירסומו הרב. ראה גם להלן, בדיון בהשקפתו של רגמ"ה על כהן שהמיר.

37 על כינוייה השונים במקורות העבריים ראה *Germania Judaica*, Vol. I, p. 174. היוצא מן הכלל "מעניץ", שאף הוא נדיר ביותר (ראה שם, עמ' 205, הערה 8), אין בו כדי לסתור את האמור כאן.

38 ראה הערה 13 לעיל, וכן מה שכתב אפטוביצר שם.

39 ראה הערה 16 לעיל.

40 דף 97. התשובה פורסמה על-ידי ע' הילדסהיימר בירחון ישרון, כרך 13, ברלין 1926, עמ' עז-פ והובאה על-ידי אידלברג, תשובות רגמ"ה, סימן סג.

41 סיוע לה במקור אגדי שפירסם ילינק: "מעשה ברבנו שמעון הגדול שבא מבית דוד, ובא בעיר אחת ששמה מגענצא ונשא שם אשה מגדולי המלכות. ושמע

ומן הצרפתי רבי גרשם מאור הגולה שרוב גאוני צרפת קבלו ממנו וגם הוא נסמך לגאונות, והוא ביאר קצת מסכתות מן התלמוד. ואמ' עליו שהלך לבבל ושם נשא אחרות רב תאי גאון וראיתי כתוב שמולדתו היתה באנקונה²⁹.

קשה מאוד להסתמך על מקור זה. מדבריו של טראבוטי מוכח, שמסורתו על רגמ"ה אגדיות הן בחלקן ואינן מבוססות די צורכך³⁰, ולא נדע טיבו של המקור בו מצא כתוב, שמוצאו של רגמ"ה מאנקונה הוא.

סיוע מה לדעה זו ניתן להביא מהסתמכותו של רגמ"ה באחת מתשובותיו על מנהגם של בני איטליה³¹, מקשרו של ר' מנחם בן מכיר — מצאצאי המשפחה בסוף המאה האחת-עשרה — אל הפיוט של יהודי איטליה, והתימצאותו של ענף יוחסין באנקונה, שבניו נשאו שמות זהים לאלה של צאצאי ר' מכיר, אחי רגמ"ה:

תרגום זה בנקודו נעתק מספר אשר הובא מארץ בבל והיה נמקד למעלה בנקוד ארץ אשר והפכו רבי נתן ברבי מכיר ברבי מנחם מאנקונא ברבי שמואל ברבי מכיר ממדינת אוריי ברבי שלמה, הוא אשר גדע קרן המת-לוצץ בארץ רומניא בשם המכרך, ברבי אנתוס ברבי צדוק הנקדן...³².

אך ודאי הוא, שאין בכל אלה כדי להכריע. אפשר, שמנהג בני איטליה נודע לרגמ"ה מתלמידים שלמדו לפניו, ואולי אף הופנתה אותה שאלה מאחת מקהילות איטליה ולכן הסתמך על מנהגם³³. לפייטני איטליה הייתה השפעה מכרעת על דרך הפיוט באשכנז הקדומה, במיוחד באמצעותם של צאצאי משפחת קלונימוס. המנהג לקרוא לבן על שם סבו רווח גם באיטליה, ודי בהימצאות אב ובן, ששם מכיר ומנחם כדי ששמות אלה ישתלשלו באותה משפחה³⁴. מנגד, לא מצינו במשפחת רגמ"ה ואחיו מכיר את השמות האחרים המנויים בשושלת הנזכרת לעיל.

לעומת מסורתו של טראבוטי מצויות רמזות על מוצאו של רגמ"ה מלות-רינגיה שבמערב גרמניה או מצרפת. מהרש"ל — בתשובתו הנזכרת לעיל —

29 י' זימר, סדר הפוסקים לר' עזריאל טראבוט, סיני עו (תשל"ה), עמ' רמה. המחבר חי במאה החמש-עשרה או השש-עשרה. ראה זימר, שם, עמ' רלז-רמ.

30 בשו"ת מהרש"ל, סימן כט, מיוחסים הנישואין עם אחרות של רב תאי לר' אליהו הזקן. סמיכת רגמ"ה בגאונות — המתוארת כאן — נובעת ככל הנראה מן התואר "גאון", בו כונה רגמ"ה על-ידי רש"י ואחרים, ומעידה בבירור על ערכו ההיסטורי הדל של מקור זה.

31 תשובות ופוסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת קופפר, עמ' 315: "זה מניין גמור הוא, שכן דרכן של בני איטליה למנות ארבע ארבע...".

32 ראה ב' קלאר, מגילת אחימעץ, ירושלים תשל"ד², עמ' 50-51, ובהערותיו בעמ' 130, 154.

33 שתי האפשרויות הועלו כבר על-ידי קופפר בהערותיו שם.

34 עדויות על שכחות המנהג באיטליה מצויות בשמות בני משפחת אחימעץ וקלונימוס.

אפשר שאין סתירה בין המקורות, וכי אבותיו של רגמ"ה הגרו מאיטליה לגרמניה ומכאן מסורתו של טראבוטי והזוהות עם השמות הנ"ל שבאנקונטה. מאידך, את פרובאנס יש, ככל הנראה, להוציא מן החשבון בדיון במקום מוצאו של רגמ"ה. שהרי רבנו תם בתשובתו לר' משולם ממלון (Melun) שבדרום צרפת, מונה מספר חכמים שיצאו מאותו איזור ונהגו כמותו ולא כר' משולם:

והלא כמה רבנים יצאו מארצך ולא הדיחו את יושבי עירם, כי יצא הרב ר' משה הדרשן והרב ר' לוי אחיו אחריו ור' יוסף טוב עלם... ומהם תורה יוצאת נהגו כמוני. גם בני בארי, שהיו קורין עליהן כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנט, הם נוהגין כמוני ורבינו גרשום מאור עיני הגולה...⁴².

לו היה גם רגמ"ה בא מפרובאנס, היה רבנו תם מצרפו אל החכמים האחרים, שישבו בה או יצאו ממנה. אותם מנה תחילה, ואף אם יטען הטוען, שמסיבה כל שהיא הפרידו וייחדו, ודאי לא היה משמיט פרט זה על מוצאו, שהרי יש בו סיוע רב ערך לטענתו של רבנו תם, שמנהג פרובאנס הקדום כדעתו הוא ובמיוחד כשהמדובר בחכם כה גדול ומפורסם כרגמ"ה. לדבריו (שם) נמצאים בידי מקורות המעידים, כי כן היו גם דעתו ומנהגו של רגמ"ה. דבריו אלה של רבנו תם מקשים מאוד על דעתם של גרין, אפטוביצר ואחרים, הסוברים שמוצאו של רגמ"ה היה מפרובאנס.

על קורותיו של רגמ"ה בצעירותו לא הגיענו דבר. מלמד תינקות היה וממלאכה זו התפרנס. כבר בשנת 1006 מצאנוהו משיב לשואלים, ומכאן, שלכל המאוחר במועד זה, ואולי כבר לפניו, זכה לפירסום רב. ייתכן, כי מצבת קברו נתגלתה במגנצא, אך גם קביעה זו מוטלת בספק מה⁴³.

תלמידיו וחבריו

בשל פירסומו הרב של רגמ"ה נטו כותבי כרוניקות מאוחרים לתאר חפמים שונים כתלמידיו. כמה מתיאורים אלה מופרכים מיסודם. מן המקורות גופם

רבנו גרשום והלך גם הוא למגנצא... וכשבא רבנו גרשום אצל רבנו שמעון הגדול קבלו בסבר פנים יפות ולמדו תורה ביחד" (בית המדרש, ח"ו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 137). מה מקום לשמועה זו אם רגמ"ה לא הכיר את ר' שמעון, איש צרפת, לפני כן? ייתכן, שגרעין היסטורי טמון במסורת עממית זו, אך ודאי הוא שעליה לבדה קשה להסתמך. אפשר, שבנישואיו של ר' שמעון עם "אחת מגדולי המלכות" נשמר הד לקשרי הנישואין של משפחת אבון עם משפחת קלונימוס, אשר מבניה שימשו כתצרנים בתצר המלכות (ראה לעיל, בדיון במשפחת קלונימוס). ביצירתו הספרותית של רגמ"ה אין עדות מפורשת או עקיפה על מוצאו. עם זאת, ראה המובא להלן על הלעוים המצויים בפירושים המיוחסים לו.

⁴² ספר הישר, חלק התשובות, מהדורת רוונטל, עמ' 89-90.

⁴³ ראה מהדורת אידלברג, סימן ע"ג; תחצול, סימן ק"א; תצלום המצבה (וחסר בה שם האב) בתקופת האופל, שם, תמונה מס' 40.

משמע, שחכמיה המובהקים של מגנצא בשני הדורות שלאחר רגמ"ה שימשו לפניו: ר' יהודה הכהן, ר' אליעזר הגדול, ר' יהודה בר' ברוך, ר' יעקב בר' יקר, ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק הלוי — אף שלא כולם ראוהו כרבם המובהק⁴⁴. היחיד מבין חכמיה הגדולים של אשכנז באותם ימים, שאין לנו עדויות על לימודיו אצל רגמ"ה, הוא ר' דוד הלוי, אך נראה שיש לתלות זאת במיעוט המקורות הדינים בו.

נראה, כי אחי-אמו של רש"י, ר' שמעון הוקן, למד גם הוא לפני רגמ"ה, וקרוב הוא כי מצרפת היה. רש"י מספר, כי דודו כתב פירוש למסכתות שבת ועירובין, או לחלק מהן, לפני רגמ"ה: "ומצאתי לי סמך ביסודו של רבי שמעון הוקן אחי אמי מפי רבינו גרשום אבי הגולה"⁴⁵. התיבה "מפי" מתפרשת לעיתים גם בהוראה של "משום" או קיצור של "מפירושו", ואין בה תמיד עדות על שמיעה ממש⁴⁶. אך סדר הזמנים כאן מסייע להנחה, שיש במקרה זה לפרש את הדברים כפשוטם.

על ר' שמעון זה אין לנו כל ידיעות מפורשות נוספות. ברור הוא, כי דעתם של חוקרים ראשונים, שזיהו אותו עם הפייטן, ר' שמעון בן יצחק בן אבון, מוטעית היא. סדר הזמנים ותיאורו כתלמיד רגמ"ה אינם מאפשרים לקיימה⁴⁷. בכמה מקומות בפירושו למקרא מביא רש"י פירושים ומדרשים משמו של חכם בשם ר' שמעון. לדעתם של ר"א עפשטיין וא"ה וייס יש לזהותו עם ר' שמעון דודו. להעת וייס אף למד רש"י לפניו מקרא בצעירותו⁴⁸. אף שאין ראיה

⁴⁴ ראה להלן, בדיון בחכמים אלה כולם. לר' יעקב בר' יקר מסורות הלכתיות שונות בכמה נושאים. הוא הדין בר' יהודה הכהן, ר' יצחק הלוי ור' יצחק בר' יהודה מתארים את ר' אליעזר הגדול כרבם המובהק, נראה, כי מכולם היה ר' אליעזר תלמידו המובהק של רגמ"ה ועמו ר"י הכהן.

⁴⁵ רש"י, שבת פה ע"ב, ד"ה: "בנוטה שורה". בעירובין מב ע"ב, ד"ה: "נוטלתו מתחילת ארבע", כותב רש"י: "וזהו לשון דודי ר' שמעון מפי הרב". קרוב הוא שגם כאן כוונתו לרגמ"ה, וברור, שגם במקום זה התייחס רש"י למקור כתוב שעמד לפניו. מכאן אף למדנו, שיש לפרש "אח" שבדבריו הראשונים כפשוטו, ולא בהוראה של קרוב משפחה בלבד, כמצוי במקרים רבים. לשתי המימרות שאותן פירש אין מקבילות בסוגיות אחרות בש"ס.

⁴⁶ ראה בדיון בר' יצחק בר' יהודה, ב"שמיעתו מפי רב האי".

⁴⁷ כבר יצא א"ה וייס נגד זיהוי זה (בית תלמוד ב [תרמ"ב], עמ' 35). הוא התבסס על העובדה, שר' שמעון הגדול לא למד לפני רגמ"ה, ועל כך שרש"י לא כינה אותו בשם המקומות הנזכרים בתואר "הגדול", אלא "הוקן". הוכחה אחרונה זו אין בה ממש, שהרי אין הכרח להצמיד תארים דרך קבע, אף אם נזכרו מפעם לפעם על-ידי בני אותם דורות. מאידך, קשה עד מאוד להניח, שאחי אמו של רש"י קשיש היה מרגמ"ה. שלושה דורות ביניהם!

⁴⁸ א' עפשטיין, החוקר א (תרנ"א), עמ' 85 ואילך (=כתבי ר"א עפשטיין, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' שט ואילך); א"ה וייס, שם (לגבי שניים מהם בספר בראשית). ראה גם שי"ר, כרם חמד ז (תר"ג), עמ' 4 ואילך. לדעתו הוא ר' שמעון אבי ר' יוסף קרא, שלו ייחס שי"ר את ילקוט שמעוני וכנגדו יצא עפשטיין, שם. [והוא ר' שמעיה. ראה להלן בהשלמות בסוף הספר.]